

СЕКЦІЯ 3

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СОЦІАЛЬНА АКСІОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА В СУСПІЛЬНИХ РЕАЛІЯХ ПОСТМОДЕРНУ

SOCIAL AXIOLOGY OF VIOLENCE IN ITS REALITIES OF POST-MODERN SOCIETY

Італійський соціолог В. Парето, знаний представник класичної традиції модерну, аргументував, що лише те суспільство є стійким, в якому раціональна ієрархія інтегрує в себе нових членів. Натомість у парадигмально-трансформаційні часи «постмодерну» суспільна ієрархія втрачає належний рівень раціональності (на користь «зовнішньої» емоційності, з одного боку, та «внутрішньої» ірраціональності – з іншого). Через це вона багато в чому тяжіє скоріше до того, аби дезінтегрувати із себе старих членів та класичних суб'єктів на користь нових, несистемних акторів (від ідеологічних терористичних структур типу «Аль-Каїди» чи ІГЛ до ситуативних протестних рухів типу “Black Lives Matter” чи спонтанних мережових ініціатив типу “#MeToo” тощо). За оцінкою Ж.-Ф. Ліотара, в постмодерністському культурному контексті «всі колишні центри тяжіння, утворені національними державами, партіями, професіями, інституціями та історичними традиціями, втрачають свою силу». На фоні цього суспільно орієнтовані роль, місце та значущість держави загалом дещо нівелиюються, принаймні опосередковано. Під тиском цього наріжний принцип правосуддя та державоцентричної моделі соціальної справедливості, концентрованої у максимі «немає покарання без закону, який його передбачає» (*Nulla poena sine lege*), дещо суспільно релятивізується. Відповідальні державні інституції (армія та поліція, законодавство та суддівство і т.п.) поступово перестають бути повноцінними носіями беззаперечного морально-правового авторитету у суспільстві, а державна еліта (передусім державно-політичний її сегмент) перестає виступати у ролі принципової соціально-правової «референтної групи» для підтримки такого відповідального авторитету населенням, у т.ч. у термінах («метанаративах») виробництва та підтримання морально цілісної та етично несуперечливої, легітимної картини світу

та відповідної національно-державної ідентичності.

Ключові слова: соціологія, суспільство, постмодерн, цінності, насильство.

Italian sociologist V. Pareto, a well-known representative of the classical tradition of modernism, argued that only that society is stable in which the rational hierarchy integrates new members. Instead, in paradigm transformation times of “postmodern” the social hierarchy loses its proper level of rationality (in favor of “external” emotionality, on the one hand, and “internal” irrationality – on the other). Under those circumstances, it tends to disintegrate old members and classic actors in favor of new, unsystematic actors (from ideological terrorist structures such as al-Qaeda or ISIS to situational protest movements such as “Black Lives Matter” or spontaneous network initiatives such as “#MeToo”, etc.). According to J.-F. Lyotard, in the postmodern cultural context, “all former centers of gravity, formed by nation-states, parties, professions, institutions, and historical traditions are losing their power”. On such a background, the socially-oriented role, place and significance of the state as it is are somewhat undermined as a whole, at least indirectly. Under the pressure of this, the cornerstone of justice and the state-centric model of social justice, concentrated in the maxim “there is no punishment without a law, that provides for it” (*Nulla poena sine lege*) is somewhat socially relativized. The state institutions responsible (army and police, legislation and judiciary, etc.) are gradually ceasing to be full-fledged bearers of undisputed moral and legal authority in society, and the national elite (especially its state-political segment) ceases to act as a fundamental socio-legal “reference group” to support such a responsible authority of the people, i.e. in terms (“metanarratives”) of producing and maintaining a morally coherent and ethically consistent, legitimate picture of the world and the corresponding national-state identity.

Key words: sociology, society, postmodern, values, violence.

УДК 316.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.5>

Полтораков О.Ю.

к.політ.н., докторант факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Соціальна зіпсованість набуває забарвлення того соціального середовища, де вона розвивається.

Оноре де Бальзак

Сучасні суспільні реалії, вкрай непрості змістовно та принципово неоднозначні сут-

нісно, переважно визначаються та осмислюються передусім у термінах постмодерну, який поступово закріпився у мистецько-культурологічному та похідному соціально-філософському дискурсі з кінця 1970-х – початку 1980-х рр. (після виходу 1979 р. праці Ж.-Ф. Ліотара «Стан постмодерну: доповідь

про знання» [13]). Під останнім у першому наближенні розуміється передусім відповідний «глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, уся сума культурних настроїв і філософських тенденцій» [4, с. 3].

Американський суспільствознавець Р. Інглхарт ще наприкінці минулого століття зазначав, що становлення постіндустріального суспільства сприяє зрушенню від матеріалістичних цінностей, основою яких є матеріальне благополуччя та фізична безпека, до постіндустріальних цінностей [8]. На думку У. Еко [23], знаного письменника та культуролога, постмодернізм – це певний духовний стан і навіть ставлення до праці.

При цьому «постмодерн» як культурологічна, філософська та суспільствознавча категорія, зовнішнім соціокультурним виміром якої є «постмодернізм» (передусім у мистецтві та літературі, але також у медійних та публіцистичних практиках), поступово деметафоризується [див. 16] профільними суспільствознавчими та соціокультурними дискурсами [пор. 19], у т.ч. медіа-аналітичними та навіть побутовими. Ще М. Хайдеггеру «Листі про гуманізм» [22] попереджав про небезпеки усіляких «ізмів», що бездумно викидаються на ринок громадської думки. Деметафоризація ж «постмодерну», своєю чергою, має відповідні наслідки та похідні для суміжних та дотичних категорій та концептів, зокрема «насилства», і принципово показовим видається дискурс «приватизації насилства» [17]. Тим більше, що впливовий суспільствознавець П. Бурдьє досить однозначно констатував, що «слова соціолога сприяють виробництву соціального» [3, с. 88].

Згідно з баченням видатного «модерного» представника критичного раціоналізму К. Поппера наука, попри свою «принципову погрішимість» (у термінах «фальсифікації»), тим не менш дає підстави оцінювати наукові теорії з точки зору їх близькості до істини [див. 18]. Характерні саме для парадигми «модерну» подібні тяжіння до певних категоріальних настанов універсалізму та об'єктивізму ціннісно-нейтрального знання поступово витісняються реаліями «переоцінки модернізму» (З. Бауман) [2, с. 25]. На зміну приходять аналітичні тренди виходу (через (нео)конструктивізм, (пост)структуралізм і т. ін.) у дискурсивні, наративні та дескриптивні площини домінування таких феноменів та явищ, як «фрейми» та «локуси» (показовою є, зокрема, гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа), а також «симулякри» [пор. 6] та «фейки» тощо («рідка сучасність» або «гардероб ідентичностей» З. Баумана, «суспільство спектаклю» Гі Дебора, «пластичний секс» Е. Гідденса [див. 5] і т. ін.).

Доволі характерним внутрішньо та показовим зовнішньо видається передусім відповідний концептуальний перехід до визна-

чення та позиціонування ролі та місця знання у суспільстві (від «екстраординарної науки» Т. Куна [11] до «археології знання» М. Фуко [20]). Похідними від подібної «епістемологічної непевності» (в термінах М. Фуко) є в т. ч. проблеми того, що: з одного боку, «універсальної форми суб'єкта, яку можна знайти всюди, не існує» [21, с. 130], а з іншого – за словами Ж. Дерріди, проблема сучасності не в тому, що істина відсутня, а в тому, що істини занадто багато (Примітно, що такі класики сучасної соціально-філософської думки, як Ж. Бодрійар або М. Фуко, не відносять себе до постмодерного напрямку, хоча їхні праці містять/мають майже всі засадничі ознаки останнього). Характерною сутнісною ознакою постмодерну видається передусім інтертекстуальність сучасного світу (Р. Барт [1], У. Еко [23] та ін.). Остання розуміється насамперед у термінах унікальності взаємодій певного (практично будь-якого) тексту і навіть об'єкта (який «постмодерном» також сприймається як своєрідний «текст», тобто система знаків/сенсів) із навколишнім соціокультурним середовищем, де «кожний текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш-менш відомих формах: тексти попередньої культури та тексти оточуючої культури» [1, с. 36–37].

Класик сучасної герменевтики Ю. Хабермас свого часу звернув увагу на те, що постмодерністи зазвичай відмовляються використовувати інституційно засновану лексику та вдаються до своєї – такої, що має переважно малоказові властивості та носить скоріше літературно-описовий, аніж науковий характер. «Єдине, що неможливо заперечити, – це те, що ми живемо у просторі постмодернізму, в часі риторики, протилежної сутності слів, з яких вона складається, – попередньо констатував український представник герменевтичної традиції С. Квіт у роботі «В межах, поза межами і на межі» (1999). – Така засаднича відносність приховує справжній стан справ у суспільстві» [9, с. 4]. Це, відповідно, артикулює загальну проблематику інтерпретативності (в загальних термінах «мінливості, дезорієнтації та гри», за Дж. Ваттімо) та акцентуалізує базовану на ній практичну проблему прикладного тлумачення форми та змісту соціальних феноменів та явищ (перехід від домінування глибинної «сутності» до дещо поверхневої «різони»), а передусім відповідних «соціальних дій», виокремлюваних у конкретизований час та простір. У результаті поступово на порядок денний виходить питання реконцептуалізації «поля» (в термінах П. Бурдьє [див. 3]) соціологічно-термінологічного, коли підходи постмодерністського ґатунку ґрунтуються на дискурсивних та лінгвістичних, психологічних чи навіть ігрових (Й. Хейзінга, Г. Дебор та ін.)

моментах соціальної дії. У цьому сенсі «соціальне» загалом (у т.ч. «соціальна дія» чи «соціальна норма» як його іманентні складники, або «соціальне насильство» як його прояв), у т.ч. у тренді принципів і цінностей «дорадчої демократії» (Ю. Хабермас), постає як процедурне, герменевтичне, естетизоване.

Ще Е. Фромм переконував, що сучасне йому суспільство набуває дедалі деструктивнішого характеру через те, що культура вносить у маси «звичність зла» і соціум втрачає чуттєвість до цього. Надалі саме знецінювання соціально-етичних та соціально-естетичних категорій (зокрема, між еротикою та порнографією [пор. 10; 15; 24]) стає однією із принципово значущих соціальних характеристик постмодерну.

Під тиском цих обставин принципових змін зазнає соціальність «насильства» [14; 17] у сенсах трансформацій як його «зовнішнього» сприйняття сучасним суспільством [12; 14], так і його «внутрішнього» тлумачення/інтерпретації суспільствознавчою думкою [12; 17], передусім у її соціально-правовому та суміжному вимірах.

Перш за все це стосується дедалі ширших охоплень якнайрізноманітніших сфер суспільних відносин, інститутів та практик, так чи інакше пов'язаних із проблематикою «насильства» – від мікросоціального «насильства у сім'ї» [12; 14] до макросоціальної «культури відміни» (“cancel culture”) і т. ін.

Історично порка дітей у школі була заборонена ще у Речі Посполитій (1783 р.). Сучасна Швеція стала першою країною, яка ввела повну заборону на тілесні покарання як такі, ввівши відповідну статтю у Кримінальний кодекс (1979 р.). (Для порівняння, практично у той самий час Верховний суд США під час процесу Інгрехем проти Райта (1977) ухвалив, що тілесні покарання в школах не порушують федеральної Конституції).

Поступово шляхом фактичної відмови від практик тілесних покарань, з одного боку, та їх правової заборони (включно до криміналізації) – з іншого, іде дедалі більше країн, передусім європейських. Так, у британському законодавстві нині заборонено тілесні покарання у державних школах (з 1987 р.) та розведено «помірні тілесні покарання», які здійснюються в межах розумного покарання (2004 р. в Англії та Уельсі введено закон, за яким дозволено «помірні тілесні покарання»), та «знуцання» [див. 12].

Для більшої чіткості картини варто також окремо відзначити, що згідно із Сімейним кодексом України (ст. 150) батькам забороняється застосовувати як фізичні покарання до дітей, так і інші покарання, що принижують людську гідність дитини. Але разом із тим Сімейний кодекс не містить процесуальних

норм, які давали б можливість застосовувати цю статтю. Ситуацію додатково ускладнює також суперечливість між принципом захисту прав дитини, з одного боку, та принципом невтручання у внутрішні приватні справи родини – з іншого [див. 14].

Показовою також є поява та швидке закріплення у профільних медійних та аналітичних дискурсах [17] дедалі більшої кількості понять та термінів, що характеризують ті чи інші, дедалі новіші та різноманітніші прояви та виміри насильства – від «апскіртінгу» або «газлайтінгу» до «кібермобінгу» або «кібербулінгу». (Також окремо варто відзначити тенденцію до криміналізації «апскіртінгу» і т.п. практик законодавством таких країн, як Німеччина, Іспанія, Великобританія, США, Індія, Австралія, Нова Зеландія, тобто надання ним соціально-правового статусу серйозних злочинів проти особистості). При цьому, наприклад, «культура відміни» як медіаглобалізований інструмент «боротьби з насильством та дискримінацією» багато в чому структурно переплітається із такими насильницькими по суті суспільними практиками колективного цькування, як «кібермобінг» та/або «кібербулінг», а в окремих випадках навіть функціонально ототожнюється з ними.

Крім того, у фокус визначення та приналежності до явища насильства поступово потрапляє дедалі більша кількість соціальних, зокрема ґендерних, практик. Останні дедалі частіше оцінюються та/або репрезентуються саме крізь призму тяжіння до тієї чи іншої форми психологічного, вербального та/або фізичного «насильства» («харасмент», «хейтінг», «шеймінг» і т. ін.).

Одним із практичних проявів цього є поступове, але неухильне зменшення рівня та ступеня соціальної, зокрема соціально-психологічної («сексистські жарти») та соціально-правової, толерантності до відповідних соціальних практик, так чи інакше пов'язаних передусім із «мікросоціальною» проблематикою насильства (згвалтування у шлюбі, тілесні покарання дітей і т. ін.).

Разом із тим ключовим суб'єктом, який викриває, кваліфікує та карає (інколи майже одночасно) певні соціально-артикульовані інциденти та суспільно-акцентуалізовані практики як «насильницькі» (показовим є т.зв. «ефект Ванштейна» та базовані на ньому масштабні кампанії “#MeToo”, “#MeAt14” і т.п.), є не тільки та не стільки держава (в особі її відповідальних спеціально уповноважених профільних органів на кшталт поліції), скільки «суспільна думка» (т.зв. «смартмоб»), яка виступає щодо суспільної реальності як симулятивна, але також претендує на статус «авторитетної», ледь не «експертної». Це попередньо вбачається опосередкованим проявом

«смерті суб'єкта» (М. Фуко, Ю. Крістева та ін.) в його соціально-аксіологічному та соціально-праксіологічному вимірах.

У загальному постмодерному контексті у сучасному «суспільстві спектаклю» (Гі Дебор) саме насильницькі злочини та діяльність правосуддя (де, зокрема, судові процеси чітко співставні театралізованим виставам [пор. 7]) – ледь не найпривабливіші медіа-теми [26], у строкатості медіаформатів (від коротких новинних сюжетів до довгих телевізійних серіалів), які відповідають саме «постмодерним» критеріям універсалізованого відбору як самого інформаційно-сюжетного контенту, так і форм його репрезентації та споживання відносно невибагливою широкою глядацькою аудиторією.

Ж. Бодріяр визначав соціальну реальність як багато в чому симулятивну, де образ реальності має не менше значення, аніж сама реальність, а симулякри живуть власним життям (народжуються, старіють, вмирають незалежно від значень, що їх породили). Але скільки б «симулятивною» не була б така «суспільна думка» (в термінах своєї упередженості, оціночності чи емоційності), додатково ускладнена («обтяжена») певною еkleктичністю та «кліповістю» (випадковістю/вибірковістю та короткотривалістю і т.п.) терміну своєї активної дії (у разі довготривалості своїх індивідуальних наслідків) і т.п. – до неї змушені прислуховуватися ключові суб'єкти «реальної політики». Додатково ситуацію ускладнює розмивання норм та стандартів фахової компетентності та професійної етики, передусім у журналістиці, але також соціології (показова поява та активна діяльність т.зв. «псевдосоціологів») [пор. 19] тощо.

Більше того, як державні органи, так і бізнес-структури (починаючи із медіакомпаній та закінчуючи виробниками модного одягу) мають враховувати її, інколи досить суттєво, у своїй практичній соціально-політичній та соціально-економічній діяльності. Відповідно, багато в чому еkleктичні та симулятивні «соціальні факти», так чи інакше пов'язані із насильством, передусім за допомогою медіа та соціальних мереж перетворюються на інструменти суспільного контролю та принаймні в окремих випадках «повноцінної» соціальної інженерії, зокрема шляхом свідомо маніпулятивного використання даних опитувань громадської думки насамперед в електоральних цілях.

Італійський соціолог В. Парето, знаний представник класичної традиції модерну, аргументував, що лише те суспільство є стійким, в якому раціональна ієрархія інтегрує в себе нових членів. Натомість у часи постмодерну суспільна ієрархія втрачає належний рівень раціональності (на користь «зовнішньої» емо-

ційності, з одного боку, та «внутрішньої» ірраціональності – з іншого). Через це вона багато в чому тяжіє скоріше до того, аби дезінтегрувати із себе старих членів та класичних суб'єктів на користь нових, несистемних акторів (від ідеологічних терористичних структур типу «Аль-Каїди» чи ІГІЛ до ситуативних протестних рухів типу «Black Lives Matter»).

За оцінку Ж.-Ф. Ліотара, в постмодерністському культурному контексті «всі колишні центри тяжіння, утворені національними державами, партіями, професіями, інституціями та історичними традиціями, втрачають свою силу» [13, с. 144–145]. На фоні цього суспільно орієнтовані роль, місце та значущість держави загалом дещо нівелюються, принаймні опосередковано. Під тиском цього наріжний принцип правосуддя та державоцентричної моделі соціальної справедливості, концентрований у максимі «немає покарання без закону, який його передбачає» (*Nulla poena sine lege*), дещо суспільно релятивізується. Відповідальні державні інституції (армія та поліція, законодавство та суддівство і т.п.) поступово перестають бути повноцінними носіями беззаперечного морально-правового авторитету у суспільстві, а державна еліта (передусім державно-політичний її сегмент) перестає виступати у ролі принципальної соціально-правової «референтної групи» для підтримки такого відповідального авторитету населенням, у т.ч. у термінах («метанаративах») виробництва та підтримання морально цілісної та етично несуперечливої, легітимної картини світу та відповідної національно-державної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барт Р. Нулевая степень письма. Семиотика: Антология. Москва : Радуга, 1983. С. 306–349.
2. Бауман З. Философия и постмодернистская социология. *Вопросы философии*. 1993. № 3. С. 46–61.
3. Бурдьё П. Начала. Москва : Socio-Logos, 1994. 288 с.
4. Вайнштейн О.Б. Постмодернизм: история или язык? *Вопросы философии*. 1993. № 3. С. 3–7.
5. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. Санкт-Петербург : Питер, 2004.
6. Делез Ж. Платон и симулякр. Интенциональность и текстуальность. *Философская мысль Франции XX века*. Томск : Водолей, 1998. С. 225–240.
7. Дмитриевский В.Н. Театр и суд в пространстве тоталитарной системы. Системные исследования культуры. / под ред. Г.В. Иванченко, В.С. Жидков. Санкт-Петербург : Алетейя, 2009. С. 404–436.
8. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6–32.
9. Квіт С.М. В межах, поза межами і на межі. Київ : Асоціація «Нова література», 1999. 78 с.

10. Кузнецов С. Литературная порнография: память умирающего жанра. *Новое литературное обозрение*. 1996. № 22. С. 423–440.
11. Кун Т. Структура научных революций. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
12. Левченко К.Б. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини. *Український соціум*. 2006. № 3–4 (14–15). С. 43–52.
13. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Москва : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : «Алетейя», 1998. 160 с.
14. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми : навчальний посібник. Київ : Юрисконсульт, 2005. 452 с.
15. Орехов Б.В. Воскресение жанра: сетевая эротическая литература. Культтовары-XXI: ревизия ценностей (масс-культура и её потребители) : коллективная монография / Под общ. ред. И.Л. Савкиной, М.А. Черняк, Л.А. Назаровой. Екатеринбург : ИД «Ажур», 2012. С. 244–250.
16. Полтораков О.Ю. Деметафоризація в термінологічних контекстах теоретичної соціології. *Український соціум*. 2020. № 1(72). С. 52–61.
17. Полтораков О.Ю. Сучасні соціокультурні виміри насильства: соціологічний підхід. *Габітус*. 2019. № 8. С. 25–28.
18. Поппер К. Логика и рост научного знания (избранные работы). Москва : Прогресс, 1983. 605 с.
19. Тощенко Ж.Т., Романовский Н.В. Публичная или профессионально-публичная социология? *Социологические исследования*. 2009. № 4. С. 20–30.
20. Фуко М. Археологія знання. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
21. Фуко М. Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва : Праксис, 2002. 384 с.
22. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме. Проблема человека в западной философии. Москва, 1988. С. 319–325.
23. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів : Літопис, 2004. 652 с.
24. Art and Pornography: Philosophical Essays / Ed. by H. Maes and J. Levinson. Oxford University Press, 2012. 344 p.
25. Bauman Z. Philosophical Affinities of Postmodern Sociology. *Sociological Review*. 1990. Vol. 38, No. 3.
26. Jewkes Y. Media and crime. London : SAGE Publications Ltd., 2015. (Key Approaches to Criminology).